

Inleidingen dialoogbijeenkomst 19 en 20 december 1997

Woord van welkom door Adrianus Kardinaal Simonis

Graag heet ik U als voorzitter van de Nederlandse Bisschoppenconferentie welkom op deze derde bijeenkomst in het kader van het dialoogproces. Een speciaal welkom aan hen, die voor het eerst aan deze gesprekken deelnemen. De voorzitter van de Begeleidingscommissie Dialoog zal hierna preciezer het kader van deze bijeenkomst aangeven: de voorgeschiedenis, de vorige bijeenkomsten en de doelen van het proces. Ik wil hem niet graag het gras voor de voeten wegmaaien. Bovendien zijn we van hem gewend, dat hij de zaken zo helder formuleert, dat U hem ook wel zult begrijpen zonder toelichtingen vooraf van mij.

Ik wil wel iets zeggen over het onderwerp. We hebben ervoor gekozen om niet over de dialoog te dialogiseren. Dat houdt toch altijd iets ingewikkelds: praten over praten. Bovendien hebben we in gedachten gehouden, wat de Begeleidingscommissie ons vaak heeft voorgesteld: dialoog leer je het beste al doende en al werkend aan iets, dat je samen belangrijk vindt. Dan is de kans het grootst, dat je terwille van die zaak over eigen grenzen heenstapt. Vandaar dat we deze bijeenkomst hebben gezet in het kader van de brief over de heilige Geest, die we het komend jaar zullen schrijven. Natuurlijk kunt U niet ons huiswerk maken, maar tegelijk vinden we het belangrijk om te horen, wat er onder U leeft aan inzichten, ervaringen, uitdagingen, die voor U te maken hebben met de heilige Geest.

Ik wil ook iets zeggen over de positie die wij als bisschoppen hier innemen. U weet dat in het dialoograpport gesproken wordt over een dialoog van de bisschoppen met de verschillende groeperingen in de kerk, en over de dialoog van die verschillende groeperin-

gen onderling. Beide vormen zijn noodzakelijk voor het landelijke dialoogproces. Vanuit de Bisschoppenconferentie worden gesprekken gevoerd met verschillende groeperingen en bewegingen, met beroepsgroepen, zoals juristen en theologen, met besturen van instellingen en maatschappelijke organisaties en kerkelijke bewegingen, zoals de Acht Mei Beweging en het Contact Rooms-Katholieken. De verschillende groeperingen en bewegingen binnen onze kerk zoeken ook, naar wij hopen, contact met elkaar. Deze bijeenkomst staat daar wat tussen in: het is een ontmoeting van de verschillende groepen en bewegingen in de kerk, waaraan de bisschoppen deelnemen. Het gaat dus niet om de eerste vorm van dialoog (bisschoppen met verschillende groepen), het is ook iets anders dan de tweede vorm (de groepen onder elkaar), maar mengt elementen van beide vormen. Dat is volgens ons een goede vorm, omdat het een leerproces op gang brengt in dialogiseren voor zowel de bisschoppen als de verschillende groepen en bewegingen en wel: ten

dienste van de beide andere vormen. We hopen, dat de bijeenkomsten van dit type de beide andere vormen kunnen stimuleren.

Dat betekent voor de positie van de bisschoppen alhier, dat zij in de dialoog van vandaag en morgen niet als bisschoppen aan de ene kant van de tafel gaan zitten en U aan de andere kant, om zo een dialoog tussen bisschoppen en een heleboel andere groepen tegelijk tot stand te brengen. Nee, wij bisschoppen maken vandaag en morgen deel uit van de gezamenlijke dialoog ten dienste van de brief die wij gaan schrijven. Dat is de reden dat we wel als bisschoppen aanwezig zijn – hoe zou het anders kunnen? – maar tegelijk voor deze bijeenkomst niet de nadruk willen leggen op onze positie ‘tegenover’ u, maar op die ‘met u’. Dat kan ook heel goed, want, om met Augustinus te spreken, zowel het “met u christen zijn” als het “voor U bisschop zijn” zijn aspecten van ons bestaan als bisschop.

Als het ons samen lukt, om een houding van echte dialoog verder te ontwikkelen en om mooie suggesties voor de brief over de heilige Geest bij elkaar te brengen, kunnen we op een geslaagde bijeenkomst terugzien. Ik hoop en bid, dat het dat zal worden.

Op de eerste zondag van de Advent zijn wij al begonnen aan het Jaar van de heilige Geest. Ontelbare keren besluiten wij ons gebed met de woorden: “in de eenheid van de heilige Geest”. Hij is de gever van alle gaven, diensten en charisma’s in de kerk. Hij ook inspireert ons allen om ze zo te gebruiken dat we samen het lichaam van Christus opbouwen. Moge de heilige Geest ons bezielen in deze bijeenkomst.

Ik wil u, tot slot, nog iets zeggen over de liturgische inkleuring van onze bijeenkomst. We hebben de argumenten voor en tegen een eucharistieviering afgewogen en hebben voor gebedsdiensten gekozen met als voornaamste reden dat de priesters hier aanwezig vanavond in hun parochie zijn voor een eucharistieviering en eigenlijk wij allen in onze parochie worden verwacht voor de eucharistie.

‘Geloof in de heilige Geest’

Een voorzet uit de pastorale praktijk

DOOR

DRS. M. SCHULTE KEMNA

Geachte partners in de dialoog, ook bij de vorige dialoogbijeenkomst was ik uitgenodigd en aanwezig. Ik moet toegeven dat ik toen wat aarzelend en met onduidelijke verwachtingen naar Nijmegen ben gereisd. “Hoe zou het gaan, het contact tussen ons zó uiteenlopend gelovigen?”

Tijdens de informele begroeting, in een voor mij vreemde omgeving, merkte ik hoeveel aanwezigen ik niet kende. Het feit dat ik mensen niet kon plaats (etiketteren!) maakte me nog onzekerder: ik voelde met een kat in een vreemd pakhuis.

Toen werden we vrijdagavond, nog voor het diner, samengeroepen in een kleine, kapelachtige ruimte, voor een korte gebedsviering. Heel sober was het. De lezingen herinner ik me niet meer. Wel, dat het gezang bijna de ruimte te boven ging. En toen werd het stil. Er was *stilte*. Ruimte om op adem te komen, om op verhaal te komen, tot bezinning te komen.

In die stilte kwam voor mij de omslag: als we zó samen stilte kunnen bewaren dan zal ook dat ándere mogelijk zijn: dat we met elkaar ‘al pratend’ op verhaal, op het Verhaal komen ... Ook voor dit etmaal hoop ik dat ons allen hier overkomt, waar het lied van Huub Oosterhuis om bidt:

Gij wacht op ons

Gij wacht op ons

totdat wij opengaan voor u

Wij wachten op uw antwoord, dat ons ontvankelijk maakt.

Stem ons af op uw stem

stem ons af op uw stem,

op uw ... stilte.

Waar zie ik in mijn pastorale praktijk ‘de heilige Geest aan het werk’?

Zo heb ik de ruime opdracht voor vanchtend voor mezelf toegespitst. Om mij niet louter te laten bepalen door mijn eigen subjectieve kijk, heb ik hulp gezocht bij het aloude gebed om de komst van de heilige Geest 'Veni sancte Spiritus'.

Ik lees het als het ware "achterste voren" ... Daar waar gebeurt, wat er in het gebed wordt beschreven, daar vermoed ik de heilige, de goddelijke Geest aan het werk.

Bij elke bede zou ik een voorbeeld uit de praktijk kunnen noemen. Ik beperk mij tot drie taferelen. (De hele tekst van het *Veni sancte Spiritus* is straks beschikbaar in de bekende en de misschien minder bekende vertaling van prof. J. van Laarhoven).

Deel I

'Weet ik veel?!' Zo heet een gespreksgroep, die ik de afgelopen weken heb begeleid bij het Wageningse studentenpastoraat. Het is een catechesegroep. Inhoudelijk proberen we zo goed mogelijk aan te sluiten bij de vragen, die de studenten en pas afgestudeerden hebben meegebracht. Met tien jong volwassenen zit ik vijf avonden in een kring. De vier jongens en zes meiden zijn in gelovig opzicht veel meer gemengd dan wij hier bij elkaar.

Een jongen en een meisje zijn pas kort geleden "tot het geloof gekomen", zoals ze dat zelf zeggen. Voor één specifieke kerk hebben ze (nog?) niet gekozen.

De anderen zijn serieus gereformeerd, één latent en één geëngageerd rooms katholiek. Zoekende baptist. Geïnteresseerd Nederlands Hervormd.

Een van ons blijkt lid te zijn van de Bahai-gemeenschap in Nederland. En een meisje vertelt dat zij nog het meest kan geloven in Moeder Aarde ... En een is "gewoon geïnteresseerd", om – vanuit humanistische achtergrond – met anderen te praten over "vragen rond levensbeschouwing en dergelijke".

In dit bonte gezelschap praten we over vragen als: Hoe kom ik ertoe om werkelijk te doen, wat ik als het goede heb erkend, dat wat mijn geweten me geeft? Hoe word ik mezelf in het

spanningsveld van vaak tegenstrijdige invloeden? En welke rol speelt mijn (christelijk) geloof hierbij? Maar ook God roept tal van vragen op. De almachtige God die lijden toelaat. En de kerken, die God in dogma's proberen te definiëren. Iemand ventileerde de volgende beeldspraak: "God is als een vis in een grote vijver en alle kerken proberen hem te vangen" ...

Kortom gespreksstof te over ... En er werd indringend en gepassioneerd met elkaar gesproken en gediscussieerd. En aan het einde, de laatste tien minuten, hielden we een korte evaluatieronde. Een jongen zei: "Ik heb belijdenis-doen jaren voor me uitgeschoven. ... maar nu weet ik dat ik het wil." Een katholiek meisje zei: "Goh, nou ga ik mijn vriend bellen. Ik ben het voor het eerst eens met de bijbel. Nou kan ik eindelijk eens meepraten". (We hadden stilgestaan bij 1Kor 13, Paulus' hooglied van de liefde). In die evaluatie waren verschillenden verwonderd over de openheid en het onderling vertrouwen, die er in de groep gegroeid waren. ... Ieder van die tien had het gevoel gehoord te zijn en gehoord te hebben ...

In het *Veni sancte Spiritus* bidden we:

*"Dring dan met Uw zachte gloed
diep door tot in het gemoed
van wie uw getrouwen zijn" ...*

Zoiets is er met ons op die avonden gebeurd ...

Deel II

Het tweede tafereel komt voort uit een heel andere pastorale setting: het voorbeeld kan u doen schrikken. Maar ik hoop dat u toch blijft luisteren. Ook in het beproefde gebed klinkt door, dat er onrecht heerst in onze werkelijkheid en dat die werkelijkheid soms stuitend en pijnlijk is:

"Kom, Gij kiest de arme kant ..."

en:

*"Was dan, al wat morsig is;
drenk wat dor geworden is;
heel dan wat vol wonden is."*

Ik noem haar hier 'Marie'. Ze is ongeveer zo oud als ik. Al twintig jaar torst

zij een zware last met zich mee. Ze is seksueel misbruikt op de grens van meisje naar vrouw. Zij is misbruikt door een priester. Jarenlang heeft dit verschrikkelijke geheim haar gebukt doen gaan, haar vervreemd van zichzelf en van de mensen in haar omgeving. Na aanleiding van een tv-uitzending over dat onderwerp vindt zij de moed om in opstand te komen tegen het onrecht, dat haar is aangedaan. Zij zoekt hulp en probeert de geëigende ingangen te vinden. Ze doet mij denken aan die weduwe uit de gelijkenis, die bij de rechter aandringt: "verschaf mij recht ten opzichte van mijn tegenstander". Als zij dat verhaal uit het Lucas evangelie (Lc 18,1-8) hoort, schiet zij vol ... zo zeer herkent zij zich in die gelijkenis. Als balsem op haar ziel ...

Maar 'balsem' is vooral, dat zij uiteindelijk is gehoord; dat haar klacht is erkend; dat men haar van kerkelijke zijde tegemoet is gekomen. Zij heeft de ervaring dat haar ten langen leste recht geschiedt. Ook aan de andere kant is er veel gebeurd. Verschillende kerken, ook de rooms-katholieke, zijn de laatste jaren pijnlijk wakker geschud door klachten over seksueel misbruik, gepleegd door ambtsdragers van die kerken. Na een kleine eeuwigheid van verzwijgen en niet willen geloven is er nu openheid groeiende. De katholieke kerk óefent zich om slachtoffers bij te staan, en hen alsnog recht te doen. Er liggen op dit terrein nog tal van problemen en taken, ... maar wat er de laatste vijf jaar gegroeid is aan inzicht en bereidheid om te luisteren, dat ben ik geneigd aan de heilige Geest te danken, die baanbrekend werkt in concrete mensen:

*"buig, wat star geworden is;
koester, wat bevroren is;
recht wat kromgetrokken is."*

Deel III

En nog een keer een heel andere setting: een avond tijdens een cursus voor lekenvoorgangers.

Hoe kom je van een bijbeltekst tot een overweging bij die tekst? De vrijwilligers, die geen van allen theologie hebben gestudeerd, leren vragen aan de

tekst te stellen en te kijken of misschien in de tekst zelf ook al antwoorden verscholen liggen.

Die avond staat het verhaal centraal, hoe Maria op bezoek gaat bij haar nicht Elisabeth (Lc 1,39-45). "Elisabeth werd vervuld met de heilige Geest en riep met luide stem uit: 'Gij zijt gezegend onder de vrouwen en gezegend is de vrucht van uw schoot.'"

Dan komen de vragen: "Wat is dan die 'heilige Geest'? Is dat 'intuïtie'? Is dat een voorspellende gave?" "Elisabeth ziet ineens dat God in Maria aan ons mensen raakt", zegt een van de vrijwilligers. Een ander denkt erop door: "Is dat dan niet *sacrament*? Dat is toch als God handelend zichtbaar wordt in onze werkelijkheid?"

Ik weet niet precies hoe de vrijwilligers tot hun gelovige inzichten zijn gekomen ... maar bij mij klinken de woorden uit het gebed mee

*"Schenk uw gift in zevenvoud
ieder die op U vertrouwt,
ieder die gelovig is.
En ten bate van ons allen bid ik graag
ten einde toe:
Geef ons deugd die dienstbaar is
geef ons, wat ons zalig is
Geef ons vreugd' die eeuwig is."*

Oriëntatie op het thema: geloof in de heilige Geest

DOOR
DR. A. VAN EIJK

Joachim van Fiore was een monnik die leefde in de twaalfde eeuw in het zuiden van wat we nu Italië noemen. Hij was de eerste, maar beslist niet de laatste, die de wereldgeschiedenis indeelde in drie perioden, elk genoemd naar één van de drie goddelijke personen. Wij leven nu, zo zei hij geïnspireerd door een pinkstervisioen, in het tijdperk van de Zoon. Dat wordt gekenmerkt door

de in de Zoon mogelijke overgang van knechtschap naar kinschap en door de verkondiging en de sacramenten van de kerk. Maar nu stond het tijdperk van de heilige Geest voor de deur, het tijdperk waarin allen direct door God worden onderricht; het tijdperk dat het rijk inluit van de vrijheid, van de vriendschap met God, van de charisma's en van charismatische mensen. Ter geruststelling: volgens Joachim zal ook het rijk van de Geest niet zonder prelaten zijn: *non erit absque praelatis!*

Het tijdperk van de Geest is niet aangebroken op het ogenblik waarop Joachim het voorzien had. Van één kant was dat natuurlijk ook niet nodig. Het tijdperk van de Geest, het laatste (eschatologische) tijdperk, was immers al begonnen met het pinkstergebeuren waarvan we in Joh 20 en Hnd 2 lezen. Wij leven al, en nog steeds, in het toen geopende tijdperk van de Geest. Van de andere kant zouden we ons toch moeten kunnen voorstellen waaruit het vurig verlangen naar een nieuw tijdperk van de Geest voortkomt. Ongetwijfeld ook uit onvrede met de concrete kerk, daarbij inbegrepen het eigen on-geestelijke leven. Met het verloop van jaren en eeuwen verscherpt zich het besef dat in de tempel van de heilige Geest ook on-geest geslopen is. Na 2000 sleept het volk van God een grotere last aan geschiedenis met zich mee dan na de 1000 jaar waarop Joachim terugkeek. Zó groot blijkt die last dat de kerk, die toch een plaats is waar vergeving wordt aangeboden, op de drempel van het derde millennium zelf vergeving wil vragen. Anders dan de twaalfde eeuwse monnik hoeven wij een nieuw tijdperk van de Geest niet te verwachten, maar hopelijk zal een jaar van de Geest ons goed doen.

Overigens zouden wij ons de vraag moeten stellen of in het leven en in de geschiedenis van de kerk momenten of plaatsen of zelfs personen aan te wijzen zijn waarop c.q. waarin de werkzaamheid van de Geest zich krachtiger doet gevoelen dan op c.q. in andere. Het lijkt me dat die vraag in het vijfde van de ons voorgestelde thema's aan de orde is.

Niet voor niets worden voor de Geest beelden gebruikt die aan de kosmos zijn

ontleend: het vuur en de wind. Zij zijn beide even grillig en ongrijpbaar. "De wind waait waar hij wil, je weet niet waar hij vandaan komt noch waar hij heen gaat" (Joh 3,8). De Geest zelf is dus vrij. Hij gaat alle menselijke, ook kerkelijke kaders te buiten en te boven. Hij laat zich niet fixeren. Maar niet alleen is de Geest vrijheid, hij schept ook vrijheid voor degenen over wie hij vaardig wordt: "De Heer, dat is de Geest; en waar de Geest van de Heer is, daar is de vrijheid" (2Kor 3,17). De schrijver van deze woorden, de apostel Paulus, heeft het in een andere brief over "de heerlijke vrijheid van de kinderen Gods" (Rom 8,21). Het tijdperk van de Geest luidt dus het rijk van de vrijheid in. Voor Paulus staat deze vrijheid van de Geest tegenover de slavernij van de Wet. De Geest bevrijdt van de slavernij waarvan de Wet ons onderwerpt.

Deze tegenstelling heeft in de geschiedenis soms geradicaliseerd op een wijze die door Paulus zo niet was bedoeld. Zij heeft er bij tijd en wijle toe geleid dat christenen zich tegen de wet, tegen de kerkelijke heilsbemiddeling in de sacramenten, tegen de structuur, tegen het instituut, tegen het ambtelijke, tegen het gebod, tegen al wat in de loop der eeuwen is vastgelegd en vastgesteld hebben beroepen op de Geest en op vrijheid, beweging, dynamiek, ongestructureerdheid, charisma en spontaniteit als typische uitingen van de Geest. Het beroep op de Geest heeft zowel in geloofsbelijdenis als – praktijk libertinisme in de hand gewerkt.

Maar ook wanneer we niet spreken van een tegenstelling tussen Geest en Wet (en alles wat daarmee kan worden verbonden), maar van een spanning, dan is het in die spanning nog niet gemakkelijk uit te houden. Als vanzelf zijn we geneigd het ongestructureerde, het niet-geïnstitutionaliseerde, het spontane bij voorkeur in verband te brengen met de Geest en al wat als het tegendeel daarvan ervaren wordt toe te rekenen aan de Wet en als wettisch te beschouwen. We zouden ons moeten afvragen of we op deze manier toch niet de vrijheid van de Geest aan banden leggen. Want het waarnemen of onderscheiden van de werkzaamheid van de Geest

wordt afhankelijk gemaakt van een stereotypering die eerder sociologisch (ongestructureerdheid, spontaniteit) dan theologisch van aard is. Is dat niet een subtiele manier om de ongrijpbare Geest van God toch weer op bepaalde handelingen vast te leggen en zo over Hem te beschikken?

Mij dunkt dat in onze cultuur de bijbelse verbinding van Geest en vrijheid nog aan een andere verleiding blootstaat. Vrijheid is sinds de Verlichting een hoog gewaardeerd cultuurogoed en wij zouden er als kerk slecht aan doen de roep om vrijheid en mondigheid in ons midden te ignoreren door bijvoorbeeld erg snel terug te roepen dat de kerk geen democratie is. Maar het is even slecht argeloos het liberale begrip van vrijheid te omhelzen. De gevolgen van dat vrijheidsbegrip manifesteren zich bij ons op het ogenblik in het uiteenvallen van maatschappelijke verbanden, desolidarisering en extreem individualisme. Daarentegen is de vrijheid van de Geest, die altijd de Geest van Christus is, een solidaire vrijheid, voor welke de ander altijd méér is dan de begrenzing en de rivaal van de eigen vrijheid.

In dit verband nog een reflectie op een observatie. Velen laten zich zo leiden door het beeld van het onnaspeurlijk waaien van de Geest dat zij er bijna voor terugdeinzen Hem ergens te lokaliseren. Uit angst om niet inclusief te denken en mensen uit te sluiten is men bang voor alles wat zweemt naar een exclusieve aanspraak op de Geest. Als de Geest waait waar hij wil, zo gaat de gedachte, dan waait hij niet alleen in de katholieke kerk en in andere christelijke kerken, maar ook in andere godsdiensten en in alle mensen van goede wil. Laat dat zo zijn. Maar is er iets op tegen om van een specifieke lokalisering van de Geest te spreken? Is het katholieke of christelijke arrogantie om de Geest bijzonder te lokaliseren in de kerk en deze (met Paulus) 'tempel van de Geest' te noemen? Dat klinkt misschien 'bezitterig', alsof de kerk de Geest in pacht heeft en alsof we Hem in de kerk zouden willen opsluiten. Maar dat is niet perse zo. Want wel beschouwd is de kerk in permanente staat van *epiklese*, zij moet zelf op de cruciale momenten van

haar leven de Geest afbidden.

Het is misschien zo gek nog niet kerk en Geest met elkaar te verbinden door middel van de term 'sacrament': de kerk is sacrament van de Geest. Van de ene kant zeg je daarmee dat God groter is dan de kerk en de sacramenten van de kerk. Van de andere kant geef je ermee te kennen dat er in het sacrament voorzover het van God afhangt echt wat gebeurt.

De Geest van Christus is een Geest van communicatie en van gemeenschap (zie 2Kor 13,13, waar sprake is van de *koinonia* van de heilige Geest, in de Vulgaat vertaald met *communicatio*). Wanneer Paulus de vruchten van de Geest opsomt plaatst hij de liefde (*agapè*) voorop en laat die spoedig volgen door de vrede (Gal 5,22). Zowel liefde als vrede zijn zaken die uit hun aard met gemeenschap te maken hebben.

Voor dit verband tussen Geest en gemeenschap wil ik u meevoeren naar de hoofdstukken waarin Paulus spreekt over de gaven van de Geest (de charisma's) in de gemeenschap (1Kor 12-14). Ik wil er op de eerste plaats op wijzen dat ook hier de liefde (*agapè*) voorop staat; ze vormt het midden van het hele betoog (hoofdstuk 13). Het is het zgn. hooglied van de liefde, die Paulus temidden van alle gaven "een buitengewoon voortreffelijke weg" (12,31) noemt.

Ik mag er terloops wel even op wijzen dat deze passage, vaak een favoriete lezing in de huwelijksliturgie, op verhoudingen binnen de kerk betrekking heeft. Op het huwelijk of het gezin, sinds het Tweede Vaticaans Concilie in teksten van de katholieke kerk graag 'kerk in het klein' (*ecclesiola*) of 'huiskerk' (*ecclesia domestica*) genoemd, is hij slechts analoog toepasbaar!

In de plaatselijke gemeenschap van gelovigen manifesteert de Geest zich als een Geest van gemeenschap en van orde. Wat abstract gezegd gaat het hier over eenheid en veelheid. Dat thema bracht Paulus eerder in dezelfde brief ook al ter sprake waar hij de gelovigen van Korinthe eraan herinnerde dat zij, in hun veelheid, één lichaam worden door het deelhebben aan het ene brood (10,16-17). Nu gaat het over de ene Geest en zijn vele genadegaven (respec-

tievelijk het ene lichaam en de vele ledematen). Vanuit het perspectief dat ik hier wil ontvouwen zijn de sleutelzinnen 12,4, waarmee het onderwerp wordt aangesneden, en 11, dat deze passage afsluit. “Er zijn verschillende gaven, maar het is dezelfde Geest” (4) en, na een eerste opsomming van de vele gaven: “Dit alles is het werk van één en dezelfde Geest die aan ieder naar believen zijn gaven uitdeelt.” (11) Eenheid en veelheid of verscheidenheid gaan hand in hand en de Geest van God is de bron van beide.

Het gaat hier om een oorspronkelijk, christelijk inzicht dat op gespannen voet stond met de heersende filosofie. Daarin ging het Ene aan het vele vooraf; het vele of de veelheid is een degradatie of een val uit de eenheid. Het vele of de veelheid is kenmerkend voor de wereld van wording en vergankelijkheid (de geschiedenis), terwijl het Ene aan die lagere wereld geheel onttrokken is.

Daarentegen is de ene Geest waarover Paulus hier spreekt de Geest van het Woord dat ‘vlees’, dat is mens, en deel van de geschiedenis geworden is.

Als eenheid en veelheid gelijktijdig zijn kan eenheid geen eenvormigheid zijn; zij impliceert verscheidenheid. Paulus doet in deze hoofdstukken twee dingen. Op de eerste plaats laat hij zien dat er in de kerk een grote verscheidenheid van gaven is. Dat was nodig, want de Korinthiërs staarden zich blind op dat ene spectaculaire charisma van de glossolalie, een extatisch spreken. Paulus relateert deze door de Korinthiërs zo hoog geschatte gave. Het is hem teveel egotripperij: het bouwt slechts indirect de gemeenschap op, want dat extatisch spreken heeft altijd uitleg nodig. En bovendien dreigen ze zo uit het oog te verliezen dat er een bonte verscheidenheid van charisma’s is.

Eenheid en veelheid in hun gelijktijdigheid komen samen in het begrip “gemeenschap” (*koinonia, communio*). Want gemeenschap impliceert het respect voor het andere in zijn eigenheid. De Geest, die bron is van gemeenschap (van eenheid en veelheid samen), neemt de verscheidenheid, de verschillen, niet weg, hij bevordert ze en brengt ze in hun samenhang tot bloei. De Geest

scheidt en verbindt. Hij scheidt in zoverre hij een veelheid van gaven schenkt die niet tot elkaar te herleiden zijn. Maar tegelijk verbindt hij in zoverre hij de afzonderlijke gaven (en de dragers ervan) niet op zichzelf terugwerpt en van elkaar isoleert, maar ze samenbindt tot gemeenschap. Als bron van gemeenschap is de Geest niet een geest van chaos, van anarchie of van wanorde maar van orde, van structuur en van communicatie. “God is geen god van wanorde maar van vrede” – aldus nogmaals Paulus aan het eind van de hoofdstukken waarover we het hebben (1Kor 14,33).

Van wanorde is sprake wanneer één charisma alle andere overheerst (het geval van Korinthe). Maar eveneens wanneer men orde zou gelijkstellen met eenvormigheid. En wanorde heerst ook wanneer één persoon of een groep van personen alles zou willen zijn of doen. In dit geval ziet men over het hoofd dat niemand alle charisma’s heeft ontvangen.

Wie dus in een gemeenschap als gewijde ambtsdrager het zichtbaar beginsel is van haar eenheid, is geroepen die verscheidenheid niet te frustreren maar te bevorderen. Dat is zijn charisma, dat van de leiding. In de plaatselijke kerk heeft de bisschop weliswaar de volheid van het sacrament van de wijding (*Lumen gentium*, 21), maar de volheid van de charisma’s is te vinden in de plaatselijke kerk als geheel. Het charisma van de leiding is geen gemakkelijke opgave want, anders dan de presentatie tot nu toe zou doen vermoeden, is de harmonie tussen de geestelijke gaven in de kerk niet op voorhand gegeven: verschillen kunnen ontaarden in geschillen.

Ik voeg hier nog aan toe dat het begrip gemeenschap in de uiteengezette betekenis (*communio* in de meeste teksten uit de katholieke kerk, *koinonia* in die welke van de Wereldraad van Kerken uitgaan) oecumenisch uiterst belangrijk en vruchtbaar is. Hoe men zich die eenheid van de kerk ook voorstelt – en er zijn nogal wat voorstellingen in omloop – alle betrokkenen zijn het erover eens dat ze geen eenvormige zal zijn, maar een gemeenschap van vele kerken die in hun eigenheid (‘particula-

riteit') en verscheidenheid (op grond van hun eigen geschiedenis en cultuur-bepaalde plaats) de ene kerk van Christus vormen.

Omdat ik gevraagd ben om een voorzet te geven voor onze gedachte-wisseling over de heilige Geest, hoef ik de subgroep niet af te wachten om met mijn favoriete tekst over de Geest voor de dag te komen. Het is de pinkstersequens *Veni, sancte Spiritus* – en wat mij betreft toch maar het liefst in het Latijn en met het Gregoriaans. Zij was ook Han Fortmann, die zoveel gedaan heeft voor de geestelijke hygiëne van en onder katholieken, zeer dierbaar. Het gaat hier niet om een gebed om, maar tot de heilige Geest.

Het begint met een driemaal herhaald "kom"! en hoeft daarom niet vreemd te klinken in de Advent, waarin we opgeroepen worden om uit te zien naar het komen van God in deze wereld.

Het gebed is verder eerder antropologisch (mensbetrokken) dan ecclesiologisch (kerkbetrokken) gekleurd: de Geest wordt gebeden te komen tot en in de mens om haar in alle opzichten, naar hart, ziel en lichaam, heel te maken. Maar als Paulus beurtelings iedere gelovige en de gemeenschap van deze gelovigen "tempel van de heilige Geest" (of "van de levende God", 1Kor 3,16-17,19; 2Kor 6,16) noemt, dan kan het niet anders of we mogen dat wat we van de Geest verhoppen voor de individuele gelovige ook verhoppen voor de kerk. Het (christelijk-)antropologische staat niet los van het ecclesiologische.

Twee verzen uit dit lied waren het devies van de (toen nog zo geheten) Katholieke Centrale voor de Geestelijke Volksgezondheid. Ze sierden de binnenkant van de eerste serie van de boekjes die door deze instantie worden uitgegeven:

*Flecte quod est rigidum
Fove quod est frigidum
(Maak buigzaam wat verstard is,
koester wat verkoeld is.)*

Laten we deze bede dus ook betrekken op de kerk, meer concreet: op het kerkgebeuren dat hier vandaag en morgen

plaatsvindt. Laten we ons openstellen voor wat de Geest de kerk, deze kerk, te zeggen heeft (Vgl. Apk 2,7). En laten we rekening houden met de mogelijkheid dat hij juist door de inzichten van een ander tot ons spreekt (vgl. Limarapport, Ambt 54).

Ruimte voor de Geest

Reflecties uit de catechetische praktijk

DOOR
DRS. R. DEEN

Inleiding

We mochten tijdens deze dialoogbijeenkomst het persoonlijke niet schuwen. Laat ik u dan maar meteen bij mij thuis uitnodigen. Voorlopig nog maar even figuurlijk. Stel u voor: het is avond in huize Deen. Aan tafel zitten mijn vrouw, mijn twee kinderen en ikzelf. En u bent, zoals gezegd figuurlijk, ook aanwezig. Het gebed voor het eten is afgesloten met een kruisteken en een "smakelijk eten allemaal". Ik wil net de eerste hap naar mijn mond brengen als mijn zoontje van zeseneenhalf vraagt: "Papa, de vader dat ben jij, de zoon dat ben ik, maar de heilige Geest, wie is dat?" Ik zie u denken: "Dat wordt een thuiswedstrijd. Hij is theoloog, hij heeft van God zijn beroep gemaakt, dus voor een antwoord op zo'n vraag draait hij zijn hand niet om." We zullen zien. Ik geef u het antwoord nu nog niet. Ik verklap wel al dat het antwoord niet terug te vinden is in de *Katechismus van de katholieke kerk*. En ik zeg u ook alvast: deze huiselijke situatie brengt een catechetisch probleem in het vizier: geeft het spreken over de Geest voldoende ruimte voor de Geest zelf? Aan het einde van mijn voordracht kom ik er op terug.

1. Korte terugblik op de geschiedenis

Doop, vormsel en eucharistie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bij alle drie is de Geest de bindende factor. In het water en de onderdompeling, in de heilige olie (*chrisma*) en de zalving, in het brood en de wijn en het breken en delen ervan, is de Geest de handelende persoon. Daarom vormden deze drie sacramenten oorspronkelijk een organisch geheel. De volwassen dopeling in de eerste eeuwen van de kerkgeschiedenis ontving deze sacramenten direct op elkaar volgend. In de doop, zo mogelijk in de paasnacht, lag het vormsel besloten en men nam daarna gelijk voor de eerste keer deel aan de eucharistie. En zo werd men ingeleid in de gemeenschap. In de kerk van het oosten heeft men altijd vastgehouden aan deze eenheid. In de kerk van het westen groeide de bediening van deze drie sacramenten uit elkaar. De feitelijke losmaking van doop en vormsel komt rond de elfde eeuw definitief tot stand, met name doordat in de buitenparochies pastoors zelf de doop gaan toedienen terwijl de bisschop het vormsel blijft voorbehouden. De scheiding van doop en vormsel is dus een kwestie van jurisdictie en niet van theologie.

Veel moderne vragen en problemen rond de catechese ter voorbereiding op de eerste communie en het vormsel kunnen verklaard worden uit het feit dat ze in de pastorale praktijk van de doop gescheiden zijn geraakt, terwijl de theologische en de liturgische invulling bepaald bleven door hun oorspronkelijk eenheid.

Beginnend met het Tweede Vaticaans Concilie komt in het westen het benadrukken van de oorspronkelijk eenheid weer terug. "Ook de ritus van het vormsel moet herzien worden zodat de nauwe band van dit sacrament met de gehele christelijke initiatie duidelijk uitkomt" (*Sacrosanctum Concilium*, 71). En volgens de concilievaarders (*Lumen gentium*, 11) voegt het vormsel niets toe aan de doop, maar versterkt het de gave, die de christen bij zijn doop kreeg. In het onlangs verschenen herziene *Algemeen directorium voor de catechese* wordt de catechumenale inspiratie van de cate-

chese sterk benadrukt. Dit sluit geheel aan bij de genoemde aanzetten van het Concilie met betrekking tot het vormsel en opent nieuwe mogelijkheden voor de catechese rond de initiatiesacramenten.

2. De vormselpraktijk en -voorbereiding tussen 1960 en 1980

Het laatste systematische onderzoek naar de vormselpraktijk en -voorbereiding dateert van 1981 (Van Hemert 1981). In dit onderzoek keek het KASKI terug op 25 jaar vormen in Nederland. Op dat moment was de stroomversnelling die in gang was gezet door de voorgenomen liturgische vernieuwing van het concilie, tot rust gekomen. Dit blijkt onder andere uit het feit dat de productie van nieuw catechetisch materiaal voor het vormsel ten tijde van het onderzoek tot stilstand is gekomen en pas weer een opleving kent zo'n tien tot twaalf jaar later. (Franken 1997; Simons 1994).

De onderzoekers delen de 25 jaar vormselpraktijk die zij hebben onderzocht in drie fasen in (Van Hemert 1981, 8):

1. *Rond 1960 bestaat het volgende beeld:* De hernieuwing van de doopbeloften (plechtige communie) aan het einde van de lagere school staat centraal. Daarmee wordt de initiatie in het kerkelijk leven voltooid. Het vormsel, toegediend in loop van de lagere schoolperiode, krijgt amper aandacht. De voorbereiding vindt vooral op school plaats.

2. *Tweede helft van de jaren zestig geeft dit beeld te zien:* De plechtige communie wordt vervangen door schoolverlateractiviteiten (driedaagse, schoolkamp). Afsluiting van de lagere schooltijd staat centraal. In 1968 stellen de bisschoppen de vormselleeftijd vast op 11 - 12 jaar. De voorbereiding vindt nog steeds vooral op school plaats.

3. *Vanaf begin jaren zeventig geldt het volgende:* Het vormsel komt centraal te staan en vervangt bijna geheel de functie van de schoolverlateractiviteiten en

* Een uitgebreidere opsomming van trends en ontwikkelingen in de vormselvoorbereiding dan in de hoofdttekst van de bovenstaande voordracht volgt hieronder. De drie trends die in de hoofdttekst worden gesignaleerd zijn a.h.w. een samenvatting hiervan. De trends en ontwikkelingen zijn: (1) Het kind, de vormeling zelf, komt centraal te staan. Iets wat we in de algemene pedagogiek en didactiek ook zien gebeuren. (2) Het kiezen voor het vormsel door ouders en de kinderen zelf wordt belangrijker. Dit hangt natuurlijk samen met de ontwikkeling van de kerk van de volkskerk-situatie. (3) De toelating tot het vormsel hangt in groeiende mate af van de vrije instemming van het kind en de deelname van de ouders aan voorbereidende activiteiten. Dit heeft ook te maken met de kerk waar het 'zelfbewust-kiezen-voor' norm wordt. (4) Pogingen om ouders en andere familieleden bij de voorbereiding te betrekken nemen toe. Successen op dit terrein worden nog steeds moeizaam bevochten. (5) De relatie kind – kerk raakt op de achtergrond, en de relatie kind – gezin wordt dominant in de vormselprojecten. De relatie kind – samenleving komt maar mondjesmaat aan bod. (6) De vorige twee trends hangen ermee samen dat kindercatechese soms openlijk maar nog te vaak verborgen wordt gebruikt om de ouders te bereiken. Dus: kindercatechese als indirecte volwassenencatechese. (7) Het vormsel wordt, net als andere sacramenten, in toenemende mate geïncultueerd.

Vervolg noten op blz. 73

plechtige communie. Pogingen om de ouders en de parochie bij de voorbereidingen te betrekken beginnen op te komen.

Praktisch gesproken heeft er in die vijftig jaar een duidelijke verbetering van de pastorale praktijk plaatsgevonden. Van een vrij chaotische toestand in en voor de jaren 50, die volledig afhankelijk was van de agenda van de bisschop, is men terecht gekomen in een tamelijk geordende en geregelde situatie. Deze orde gaf ruimte aan de inhoudelijke ontwikkelingen van de vormselvoorbereiding, die men dan ook met verve aanpakt. Door het KPC werden tussen 1970 en 1980 ongeveer twintig nieuwe catechetische projecten geregistreerd. Rekening houdend met het feit dat ongeveer een derde van de voorbereiding gebeurde aan de hand van zelf gemaakt catechesemateriaal, kunnen we zeggen dat er op Nederlandse scholen en in parochies een enorme inspanning is geleverd. De cijfers van het KASKI gaven ook ten tijde van het onderzoek naar de vormselpraktijk het inmiddels vertrouwde beeld van afnemende kerkelijk participatie te zien. Het aantal toegediende vormsels vormt daar geen uitzondering op, maar hetzelfde KASKI merkt in dit verband mijns inziens terecht op: "Ten aanzien van het vormsel kan men de thesis verdedigen dat de veranderde praktijk en de verhoogde activiteiten rond het vormsel sacrament een snellere daling voorkomen hebben" (Van Hemert, 1982, 19).

3. Trends in de vormselvoorbereiding van 1960 tot heden

Zoals gezegd, vanaf 1980 is er geen systematische onderzoek meer verricht naar de vormselpraktijk. Wil men een beeld krijgen dan moet men afgaan op verspreide publicaties in vaktijdschriften, overzichten en beschrijvingen van catechetische projecten en paragrafen in onderzoeken waar de vormselpraktijk zijdelings werd meegenomen. Op basis van die gegevens zie ik wel een aantal trends die tussen 1960 en 1980 zijn begonnen en die zich van 1980 tot

heden hebben doorgezet. Ik noem er drie.*

1. *De vormselcatechese wordt gepedagogiseerd* – algemene opvoedingsdoelen en de relatie volwassene/kind worden in de vormselcatechese steeds belangrijker.
2. *De vormselcatechese wordt ingezet voor kerkbinding* – het vormsel en de vormselcatechese worden gebruikt als middel, en soms zelfs als laatste redmiddel, om kinderen en via die kinderen de ouders blijvend aan de kerk te binden.
3. *Het vormsel wordt gezien als opgave* – in de catechese rond het vormsel wordt sterk de nadruk gelegd op de persoonlijke verantwoordelijkheid voor het leven en het geloof. De vormeling en de ouder moeten iets doen, ze moeten in actie komen, iets waarmaken.

Deze drie trends vind ik in beginsel positief. Ten eerste: Het kon geen kwaad dat men zich in de catechese bewuster werd van de wetmatigheden van de pedagogie. Ten tweede: Iedere poging om de afname van kerkelijke betrokkenheid te stuiten is te prijzen. Ten derde: Christelijk leven is inderdaad ook een opgave die volbracht moet worden.

Maar aan alle drie de trends kleeft ook een spanning die vragen oproept. Wat deze trends namelijk gemeen hebben is: dat ze van doen hebben met de neiging tot "beheersbaar" maken en daaruit voortvloeiend, dat ze maar een beperkt ruimte bieden aan de Geest als gave, als genade, die werkt en waait ondanks onze pogingen tot heersen en beheersen.

Ad. 1: Pedagogisering van de vormselcatechese

In de pedagogie draait het om de beheersing van de relatie tussen volwassenen en kinderen. Dat is prima en zeer behulpzaam. Maar het gevaar bestaat dat wij het kind, en in ons geval de vormeling, uitsluitend nog bekijken en benaderen binnen als opvoeding of nog smaller als lid van een gezin. De neiging in de vormselvoorbereiding om de relatie tussen kind en gezin helemaal uit te spitten, ten koste van de zelfstandige

relatie tussen het kind en God, is daar een vorm van. Het behoort tot de rechten van het kind allereerst als subject van geloven gezien te worden en dan pas als object van geloofsoverdracht. Dit recht onderstreept de Heer zelf als hij de relatie tussen God en kind voorstelt als paradigma voor geloven überhaupt. Bovendien: “Het geloof is op de eerste plaats een zich persoonlijk bekennen van de mens tot God” (*Katechismus van de katholieke kerk* (KKK), 150). “Het geloof is een persoonlijke daad: het vrije antwoord van de mens op het initiatief van God, die zich openbaart.” (KKK, 166). En “het geloof is slechts mogelijk door de genade en de innerlijke bijstand van de heilige Geest.” (KKK, 154). Natuurlijk is het geloof niet “een op zichzelf staande daad. Niemand kan alleen geloven, zoals niemand alleen kan leven. Niemand heeft zichzelf het geloof geschonken, zoals niemand zichzelf het leven geschonken heeft. De gelovige heeft het geloof van anderen ontvangen, hij moet het aan anderen doorgeven. Ieder gelovige is als een schakel in de grote keten van gelovigen. Ik kan niet geloven zonder gedragen te worden door het geloof van anderen en door mijn geloof draag ik ertoe bij het geloof van anderen te dragen.” (KKK, 166). Maar men moet de zaken niet omdraaien of eenzijdig benaderen. Wat men wel moet doen is er op vertrouwen dat God door middel van de heilige Geest zijn werk allang begonnen is met dit kind ook voordat wij als ouders, catecheten en opvoeders met hem of haar in gesprek raken. En we moeten er op vertrouwen dat de heilige Geest Zijn werk met deze jonge mens zal voortzetten, ook als wij allang van het toneel zijn verdwenen.

Ad. 2: Vormselcatechese en kerkbinding

De pastorale en catechetische benadering van jonge mensen en hun ouders zoals die naar voren komt in de vormselvoorbereiding wordt sterkt beheerst door het verlangen hen permanent te binden aan de geloofsgemeenschap. Dit is niet erg als wij dat open en bloot toegeven, maar nog maar al te vaak wordt de catechetische agenda bepaald door de verborgen agenda van de angst voor kerkverlating. Met name jonge mensen

zijn allergisch voor verborgen agenda's, maar ook volwassenen willen graag serieus genomen worden. En als de catechese beheerst wordt door verborgen doelen dan is zij manipulatief en is er van een serieus leerproces geen sprake.

In de catechese moeten we ons afvragen of het wel eerlijk is tegenover onszelf en de catechisanten als wij het succes van de catechese afmeten aan de mate waarin mensen zich blijvend binden aan de kerk. Is het niet eerlijker om het succes van de catechese af te meten aan de mate waarin de goedheid en de liefde van God zichtbaar is in en voor mensen? Wanneer die goedheid en liefde zich uitend in de groei van de kerk, dan is dat een gave waarvan de verdienste kan worden toegeschreven aan de heilige Geest. Moeten we niet voorzichtig zijn met kerkbinding als doel van de vormselvoorbereiding te omschrijven, omdat we dan het risico lopen het sacrament als middel in te zetten voor iets anders dan waar het voor bedoeld is: het werk van de heilige Geest de vrije baan laten?

Ad. 3: Vormsel als opgave

In de vormselcatechese ligt sterk de nadruk op de ‘opgave’ die het vormsel met zich meebrengt, op hetgeen de vormeling en de ouders allemaal moeten doen nadat het teken van de Geest is ontvangen. De vraag rijst dan: is deze ‘activistische’ benadering geen verschraling? En: wat doen we met het feit dat er sprake is van “de gave van de heilige Geest”? Natuurlijk, “de genade omvat ook de gaven die de heilige Geest ons schenkt om ons te betrekken bij zijn werkzaamheid, om ons bekwaam te maken tot medewerking aan het heil van anderen en aan de groei van het lichaam van Christus, de kerk.” (KKK, 2003). Gaat de bezegeling van de christelijke roeping niet gepaard met het woord van “Gods gave”, de genade? Betekent dat niet dat er in de vormselcatechese meer nadruk gelegd zou kunnen worden op het feit dat in het leven van een christen de gave op de eerste plaats komt? Dat de christen dus niet eerst voorwaardelijk voor een of ander gebod wordt geplaatst? Gods genade is een gunst, een belangeloze hulp, die Hij

Dat wil in dit geval zeggen, steeds meer gekoppeld aan vormen van initiatie (bijvoorbeeld schoolovergang) in het profane leven. (8) De deelname van kerkelijke vrijwilligers aan de vormselvoorbereiding neemt toe, hoewel pastores het nog steeds zien als een terrein waarop zij kunnen ‘scoren’. (9) Het aspect van “verantwoordelijkheid voor je eigen leven”, van het vormsel als opgave in plaats van gave wordt dominant. (10) De vormselbediening door de bisschop wordt uniformer en de voorbereiding pluriformer. (11) De vormselvoorbereiding raakt ‘ontschold’ en vindt steeds meer uitsluitend in de parochie plaats. Hoewel in sommige delen van Nederland nog rond de 60% (cijfers van de bisschoppelijk gedelegeerden voor het katholiek onderwijs) van de vormelingen geheel of gedeeltelijk vormselcatechese in de klas krijgt, is de ontscholing een onmiskenbare trend.

ons biedt om zijn lokroep te beantwoorden. De christen ontdekt zijn/haar roeping doordat hij/zij ervaart wat God geeft ten behoeve van de mensen met wie hij/zij op weg is. (Emeis 1993, 106).

4. Ruimte voor de Geest

U heeft er recht op te weten wat mijn antwoord was op de vraag die mijn zootje stelde. Wij moeten daarvoor in gedachten weer even terug naar onze huiskamer. Zoals gezegd, ik stond op het punt een hap te nemen, dus bracht ik mijn lepel terug naar mijn bord en keek Tim aan en zei:

“Ik ben jouw vader, mama is jouw moeder, jij bent onze zoon en Judith is je zus en onze dochter. Wij horen bij elkaar. De vader in het kruisteken is God. Hij is de vader van Jezus en ook van ons. De zoon is Jezus. Hij is ook een soort broer van ons. God, Jezus en wij horen bij elkaar. Dat is de Geest.”

“Maar de Geest is toch vuur, papa, dat zegt juffrouw.”

“Dat klopt.”

Ik zucht en denk na.

“Als papa voor een paar dagen weg is, denk je dan aan mij?”

“Ja, dan mis ik je.”

“Ik jou ook, lieverd. Als we niet samen zijn voelen we toch dat we bij elkaar horen. Als jij niet bij me bent en ik denk aan je, is het net alsof er een vuur in mij brandt, want ik word warm van binnen als ik aan jou en mama en Judith denk. Want ik voel dat jullie van mij houden. Dat vind ik lief van jullie. Dat is ook de Geest, hij is er, je voelt hem, maar je kunt hem niet vastpakken.”

Wat is nu de catechetisch betekenis van deze dialoog? Allereerst, laat dit volstrekt duidelijk zijn: het maakt niet uit of je theoloog bent of niet, op zo'n moment komt het er op aan of je terwijl je over de Geest spreekt als het ware ruimte over laat voor de Geest zelf. Terugkijkend op die gebeurtenis (want ik ben als vader toch ook weer theoloog genoeg om er een punt van te maken) dacht ik: je kunt inderdaad in de catechese heel veel zeggen over de Geest en dan ongewild met je eigen spreken als het ware de Geest zelf voor de voeten

lopen. Door je eigen woorden weinig ruimte overlaten voor de Geest zelf. En jammer genoeg is mijn beroepsgroep daar erg goed in. Maar je kunt ook proberen over de Geest te spreken terwijl je er rekening mee houdt dat de ruimte die de Geest nodig heeft om te spreken groter of kleiner is dan jouw woorden. Dat besef lijkt mij cruciaal voor de vormselcatechese. Of we dat kunnen, moet telkens weer blijken. Het is iets waar wij enerzijds op moeten vertrouwen. Maar anderzijds is het mijns inziens wel mogelijk catechetische methodieken te ontwikkelen, die ruimte voor de Geest laten.

Tot slot, er is heel veel mogelijk, want door ons doopsel en de bezegeling er van in het vormsel hebben wij allemaal een gave ontvangen, de gave van de heilige Geest, de enige echte catecheet in de kerk. En door de zalving van de Geest werden wij “gelijkvormig aan het beeld van Christus” de Gezalfde en mogen wij “delen in zijn zending als profeet, priester en koning”. Wat deze zending inhoudt wordt tijdens het leerproces dat leven heet allengs duidelijk en vaak op de meest onverwachte momenten en plaatsen: aan tafel bijvoorbeeld door de vraag van een kind.

Literatuuropgave

Congregatie voor de Clerus, *Algemeen Directorium voor de Catechese*, Libreria Editrice Vaticana, Vaticaanstad 1997, (Italiaanse, Franse en Engelse tekst).

M.J. Angenent-Vogt, *De praktijk geschiedt: een onderzoek naar de catechese in elf parochies in Nederland*, Rapport 411, KASKI, Den Haag 1989.

M. van den Berk, R. Scholten, *De moeilijke weg van beleren naar leren: opzet van de catechese in de parochies van de bisdommen Haarlem en Rotterdam*, Hilversum 1989, (met name hoofdstuk 3.5, *Vormselcatechese*, blz. 83-89).

A. Bernts, *Meer stem voor jongeren. Een onderzoek naar jongerenkoren, religiositeit*

en kerk. Memorandum 443, KASKI, Den Haag 1995.

F. Brattinga e.a., *Gouden eieren: aanzetten tot een praktijk voor kinder-, jongeren- en volwassenkatechese in de parochie*. NRK/WVK/IKK, Utrecht 1991.

J. Bulckens, *Zoals eens op de weg naar Emmaüs: handboek voor catechetiek*, Leven/Amersfoort 1994, (met name deel 2, art. 3, blz. 222 e.v.).

H. Burggraaff, *In de schaduw van de levensboom: naar een intuïtief-religieuze benadering binnen de individuele godsdienstige ontwikkeling*, Kok, Kampen 1994, (met name hoofdstuk VII: *De verdere godsdienstige ontwikkeling*, blz. 188 - 214).

K. Dobbelaere e.a. (red.), *Levensrituelen. Het Vormsel*, Kadoc studies 12, Universitaire Pers, Leuven 1991, blz. 135-165.

D. Emeis, *Sacramentencatechese*, Altiora Averbode/KBS, Den Bosch 1993, (met name deel B, hoofdstuk II, *Het vormsel*, blz. 101 e.v.).

P. Franken e.a. (samenst.), *Overzicht Catechetische Projecten 1997*. KPC Groep, 's Hertogenbosch 1997.

M. van Hemert, *Wie vormt wie?; onderzoek naar de vormselpraktijk in Nederlandse parochies. Verslag van een onderzoek door het KASKI*, Rapport 363, Hilversum 1981.

M. van Hemert, A. Bernts, *Geloofsvorming van jongeren*, Memorandum 286, KASKI, Den Haag 1995.

P. Heysse, *Parochiale vormselcatechese: een thuiswedstrijd*, in: L. Leijssens e.a. (red.), *Geloven als toekomst: godsdienstpedagogische visies en bijdragen aangeboden aan professor Jozef Bulckens bij zijn emeritaat*. Acco, Leuven/Amersfoort 1995, blz. 575-588.

Katechismus van de Katholieke Kerk, Brussel/Utrecht 1995.

G. Lukken, *Nieuwe vragen rond initiatie*, in: *Verbum* 64 (1997), 7-8, 119-127.

J. Maas, H. Ziebertz, *Over breukvlakken en bruggenhoofden: religieuze opvoeding in*

het gezin, in: *Tijdschrift voor Theologie* 37 (1997), blz. 384-404.

Nationale Raad voor Liturgie, *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen: het doopsel van volwassenen*, Hilversum 1977.

Nationale Raad voor Liturgie, *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen: het vormsel*, Hilversum 1977.

Nationale Raad voor Liturgie, *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen: de zegening van de oliën en de wijding van het chrisma*, Hilversum 1977.

A. Ploeger, *Lessen over God: leren geloven door ervaren, voor kinderen, jongeren en ouders*, Kok, Kampen 1997.

A. Ploeger, *Drempellers. Vijf elementen voor een bijbeldidactiek*, in: *Voorwerk* 13 (1997) 4, blz. 25-37.

J. Simons (samenst.), *Eerste communie en vormsel: overzicht van werkmateriaal*. KPC, 's Hertogenbosch 1994.

L. Spruit, *De vitaliteit van de parochie en de spanning tussen de parochie en haar sociale context*, lezing tijdens de studiedag van de KTU *De parochie van de toekomst* op 31 oktober 1997.

L. Spruit, M. van Hemert, *De kwantitatieve ontwikkeling van de katholieke kerk in Nederland*, Memorandum 290. KASKI, Den Haag 1995.

L. Spruit, J. Massaar-Remmerswaal, *Kerncijfers uit de kerkelijke statistieken 1996/1997 van het R.-K. Kerkgenootschap in Nederland*, Memorandum 301, KASKI, Den Haag 1997.

L. Spruit, J. Massaar-Remmerswaal, *Kerncijfers uit de kerkelijke statistieken 1996/1997 van het R.K. Kerkgenootschap in Nederland*, Memorandum 302, KASKI, Den Haag 1997.